

ВЗАЄМОДІЯ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ У ДОСВІДІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В. В. Макарчук

Розглянуто проблему взаємодії школи та сім'ї в історії вітчизняної педагогіки. Особлива увага приділяється педагогічним поглядам видатних педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: школа, сім'я, взаємодія школи та сім'ї, видатні педагоги.

Макарчук В. В. Взаимодействие семьи и школы в опыте отечественных педагогов второй половины ХІХ – начала ХХ столетия

Рассмотрена проблема взаимодействия школы и семьи в истории отечественной педагогики. Особое внимание уделяется педагогическим взглядам выдающихся педагогов второй половины ХІХ – начала ХХ века.

Ключевые слова: школа, семья, взаимодействие школы и семьи, выдающиеся педагоги.

Makarchuk V. V. School and Family Cooperation: Experience of Our Native Scientists of the Second Half of ХІХ-th Century – the Beginning of ХХ-th Century

The article is devoted to key issues: interaction between school and family in the history of Soviet pedagogy. Particular attention is paid to the views of outstanding teachers of the second half of ХІХ – early ХХ century on education.

Keywords: school, family, school and family interaction, outstanding teachers.

Постановка проблеми. Серед численних проблем педагогічної теорії і практики однією з традиційних є проблема взаємодії школи та сім'ї як природного середовища первинної соціалізації дитини. Єдність цих виховних інститутів відіграє важливу роль у вирішенні завдань виховання високоморальної, всебічно розвинутої, гармонійної особистості.

Із огляду на нові вимоги до якості виховання взаємодію сім'ї та школи вважають одним з основних чинників удосконалення системи вітчизняної педагогічної освіти щодо виховання учнів. Вивчення цього питання в історичній ретроспективі дасть змогу виявити наявні проблеми й неузгодження, використати раціональні здобутки й відмежувати хибні поцінування. Досить плідним у цьому аспекті є друга половина ХІХ – початок ХХ ст., період, що в загальних рисах має багато спільного із сьогоденням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історії проблема взаємодії школи з сім'єю пов'язана з іменами таких видатних людей ХІХ – початку ХХ століття, як В. Ф. Одоевський,

Н. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, П. Ф. Каптерев, П. Ф. Лесгафт, В. М. Бехтерев, В. П. Острогорський, Л. М. Толстой, С. А. Рачинський, Н. Ф. Бунаков тощо.

В Україні кінця ХІХ – поч. ХХ ст. на основі цілісного погляду на людину в усіх відношеннях утверджується гуманістична традиція у педагогіці. Її сутнісними характеристиками є основи: суспільно-філософські (повага та любов до дитини, віра в її творчі сили й можливості), демократичні (народність і самоврядування); еволюційні (розвиток особистості, її самовдосконалення); соціальні (автономність школи, розробка науково-методичних основ взаємодії сім'ї і школи).

Дореволюційною педагогікою та практикою був накопичений значний досвід взаємодії сім'ї і школи, який сьогодні є недостатньо осмислений, часто не затребуваний і залишається маловивченим. Тим часом цей досвід може бути дуже повчальним, оскільки тільки ретроспективний підхід забезпечує глибоке та всебічне розуміння наукової проблеми, дозволяє краще усвідомити її місце у структурі науки, роз-

виток її провідних ідей, їхню історичну логіку та діалектичний взаємозв'язок. Осмислення феномена взаємодії сім'ї та школи обумовлює звернення до історичного досвіду спільної діяльності батьків і педагогів.

Аналіз джерел показує, що у зв'язку з розвитком і становленням педагогіки як науки багато вчених-педагогів у своїх роботах зверталися до проблеми взаємодії родини та школи. Зроблена ними теоретична оцінка різних аспектів цієї проблеми (обґрунтування необхідності взаємодії сім'ї і школи, змістовна сторона відносин родини та навчального закладу, причини протистояння між ними, умови становлення взаємодії сім'ї і школи, форми та способи їхньої спільної діяльності) має велике значення для сучасної педагогіки. Той факт, що публікації педагогів на тему відносин сім'ї і школи з'являються протягом усього досліджуваного періоду, свідчить про постійну актуальність для України проблеми їхньої взаємодії.

У зв'язку з актуальністю та недостатньою розробленістю означеної проблеми метою статті є дослідження проблеми взаємодії школи та сім'ї в досвіді вітчизняних педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливістю початку ХІХ століття в галузі освіти стало створення нових шкіл, які відкриваються поміщиками у своїх садибах. У 1847 році була відкрита школа поміщиком Івановим у Тульській губернії. Кілька закладів було влаштовано графом Бобринським у Богородицькому повіті.

У 1859 р. Л. М. Толстой відкрив у Ясній Полянї на власні кошти школу для дітей кріпосних селян, де намагався навчити їх елементів грамоти, лічби й Закону Божому. Відсутність насильства та придушення особистості дитини, свобода в можливостях прояву її допитливості та активності, глибока віра у творчі сили дітей, гуманне ставлення до них, постійне прагнення зробити заняття в школі корисними, цікавими, створення умов для задоволення запитів і бажань дітей – усе це створювало сприятливу атмосферу для учнів – особливий «дух» школи. Її основоположними принципами були природо- та культуровідповідність, відкритість, співпраця, демократизм, зв'язок із життям і працею, самодіяльність і любов до дітей. На думку педагога, щоб «російська система народної освіти була не гірше інших систем, вона повинна бути своя, не схожа ні на яку іншу систему» [3, с. 68].

Варто зауважити, що ідея створення школи для селянських дітей була наслідком необхідності, яка диктувалася соціально-економічними чинниками. В умовах боротьби за соціальну рівність, захист потреб та інтересів селян народна школа була однією із спроб поліпшення соціального становища народу шляхом освіти.

Школа Л. М. Толстого стала лабораторією для перевірки на практиці його педагогічних поглядів.

Яснополянська школа була безкоштовною. Це полегшувало можливість усім незаможним і малозабезпеченим людям дати освіту своїм дітям. Школа працювала у вільний від польових робіт час, коли учні не повинні були допомагати своїм батькам у сільському господарстві: приблизно з середини осені до середини весни.

У статті «Виховання та освіта» (1862) Л. М. Толстой розкрив проблему відчуженості школи від середовища. Так, важливим для сучасної педагогіки є висновок Л. М. Толстого про те, що школа першою умовою своєї освіти ставить відчуження від умов, породжених середовищем, суспільством, що, на його думку, глибоко помилково. Л. М. Толстой, організовуючи роботу школи в Ясній Полянї, спирався на знання середовища, сімей, в яких виховувалися діти, враховував особливості дітей, котрі відвідували школу, прагнув використовувати у виховній роботі традиції та звичаї селянського укладу життя.

Спочатку між батьками, всім селянським «співтовариством» і Л. М. Толстим не було контакту, а була деяка упередженість: барин будує школу, напевно, щось замислив. У цій думці відображалось ставлення селянства до «панів», хоча Л. М. Толстой із братом дав «волю» своїм селянам задовго до скасування кріпосного права. Причини такого ставлення селянства до школи докладно викладені К. Д. Ушинським у його статті «Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» [4, с. 224, 226, 228].

Коли ж Яснополянська школа почала роботу, ставлення до неї селян і батьків кардинально змінилося. Педагог надавав першочергове значення навколишньому середовищу, особливо соціальному, його навчально-виховній ролі. Він сформулював методологічну основу розуміння ролі сім'ї та школи у вихованні учнів, побудови взаємовідносин і взаємодій між ними: «Добре все те, що єднає людей, погане те, що роз'єднує». Отже, необхідно шукати та закладати в основу взаємодії школи і сім'ї все те, що їх і всіх людей об'єднує. Саме це положення становить стратегічну установку не тільки для сім'ї і школи, а й для всього суспільного життя, всіх країн і народів [5, с. 346, 353].

Успіхи учнів, що досягаються без побоїв і примусів, сприяли визнанню, передусім, батьками та самими дітьми переваг такого навчання. Так у Яснополянській школі закладався й успішно реалізовувався один з основоположних принципів соціалізації – взаємодія школи з родиною учнів: через досягнення взаєморозуміння між вчителями, дітьми і батьками встановлювалися довірливі контакти, що сприяють нормалізації взаємин не тільки між школою та роди-

ною, а й налагодженню стосунків між батьками і дітьми. Таким чином, можна говорити про потужний розвиток в Яснополянській школі соціально-педагогічної функції, яка створює природну потребу й основу взаємодії між школою і родинами учнів. На думку педагога, краща школа та, яка відповідає характеру та потребам життя.

Таким чином, формулюється основна закономірність переходу до взаємодії школи з сім'єю як процесу у принципі: чим більше розширює школа свою взаємодію з навколишнім середовищем, чим більш розвиває вона соціально-педагогічні функції з населенням свого оточення, тим сприятливіші створюються умови для встановлення між сім'єю і школою взаємин, для природного розвитку між ними взаєморозуміння та співпраці.

Л. М. Толстой уникнув головної ізоляційної помилки Ж.-Ж. Руссо і її негативних наслідків для соціалізації школярів: не відриваючи дітей від сім'ї, батьків, від життя, він створював для них широкий освітній простір, поєднавши їхнє виховання з навколишнім життям; організовуючи різноманітні види діяльності для дитини, він сприяв тим самим вільному прояву та розвитку їхніх здібностей і обдарувань; коригуючи роботу школи з урахуванням вікових можливостей та інтересів дітей, він педагогічно правильно вирішував одну з найскладніших проблем – забезпечення єдності активності та самодіяльності дитини з педагогічним керівництвом дорослих.

Принциповою новизною було й те, що учні в школі знаходили досвід землеробства: Л. М. Толстой розділив між вісьмома школярами десятину землі. Кожен з учасників повинен був самостійно обробити свою ділянку: засіяти її, доглядати й зібрати врожай. Діти посіяли та виростили льон, горох, моркву, ріпу та інші культури, зібрали врожай. Праця вільна, доцільна, корисна для дітей та їхніх сімей ставала основою для взаємодії сім'ї та школи. За спогадами сучасників, школярі працювали на землі з радістю, бо не бачили панщини. І це також найсильнішим чином зміцнювало довіру селян до школи.

Діяльність учнів Яснополянської школи організовувалася відповідно до ідеї народності К. Д. Ушинського. Вона ставала соціально-культурним центром і починала опосередковано (через учнів) впливати на загальну культуру та культуру землеробства селян. Поки що це було не системно, епізодично, але ідея перетворення школи на соціокультурний центр і виконання нею соціально-педагогічної функції не тільки щодо учнів, а й щодо дорослого населення, пов'язана з ім'ям Л. М. Толстого.

Це виявляє ще одну закономірність для реалізації принципу взаємодії сім'ї і школи: щоб виробився «соціальний

цемент» для співпраці сім'ї і школи, необхідно, щоб навчальний заклад займався не тільки освітньою роботою з дітьми; школа повинна організовувати спільну суспільно корисну роботу з населенням; чим різноманітнішою за напрямками та змістом вона буде, тим більше буде можливостей для налагодження контактів школи з населенням і батьками, для зміцнення їхнього союзу.

Все це дозволяє зробити висновок про те, що трудова школа, побудована на гуманістичних і демократичних принципах, об'єктивно схильна до взаємодії з батьками. У ній все більше розвивається соціально-педагогічна функція: школа стає не тільки освітньою та виховною для дітей, а й частково для дорослого населення. Таким чином взаємодія школи з родинами учнів отримує свій якісний розвиток, здійснюючи культурно-освітній вплив не тільки на дитяче, а й доросле населення.

Варто зауважити, що Яснополянська школа Л. М. Толстого ввійшла й залишиться не тільки в історії вітчизняної шкільної освіти, а й світової шкільної практики як унікальний досвід здійснення гуманістичної освіти в умовах наближення до життя. Віра в багатючі можливості дитини і заснована на цьому повага до неї як до особистості становлять фундамент педагогічного оптимізму й гуманізму. Досвід закладу свідчить: принцип зв'язку школи з навколишнім життям і суспільно корисною працею є не тільки важливим у вирішенні освітніх завдань навчального закладу, а й для виконання ним соціально-педагогічної функції, здійснення контактів із родинами учнів зокрема.

У сучасних умовах модернізації освіти, коли соціальне замовлення освіти формулює не тільки держава, але й суспільство, в тому числі і сім'я, життєво важливими стають ідеї Л. М. Толстого про потреби батьків в освіті дітей. Мислитель звертав увагу на те, що батьки, починаючи з селян, міщан до купців і дворян, скаржаться, що їхніх дітей виховують у «чужих їхньому середовищу поняттях». На думку Л. М. Толстого, селяни і міщани не хочуть шкіл, притулків і пансіонів, щоб не зробили з їхніх дітей білоручок і писарів замість орачів. Фактично Л. М. Толстой висунув одну з головних методологічних підстав модернізації змісту освіти, суть якої в орієнтації на потреби особистості та сім'ї, в оновленні шкільних знань учнів.

Для сучасної практики, на наш погляд, важливими є висновки, зроблені на основі педагогічної діяльності Л. М. Толстого в Яснополянській школі, а саме: ідея про розкриття, насамперед, духовно-морального потенціалу особистості в освіті; підпорядкування організаційно-виховному процесу, інтересам розвитку особистості дитини; ціннісне ставлення до дитинства; спів-

робітництво та рівність вчителя, учня та батьків у процесі навчання.

Суспільно-педагогічна модель виховання була реалізована К. М. Вентцелем у «Будинку вільної дитини». У ній отримали розвиток ідеї «вільного виховання». Однак її не можна повністю віднести до концептуального типу «вільного» виховання лише тому, що сім'я в концепції К. М. Вентцеля не тільки не була ізольована від виховання дитини, а і брала в цьому безпосередню участь.

Батьки та вихователі, які живуть у конкретній системі суспільних відносин, сповідують її ідеали та цінності: вони прагнуть зробити з дитини зручного члена цього суспільного ладу. Вся система сучасного виховання порушує право особистості дитини, не дає їй вільно розвиватися. Ця практика повинна бути ліквідована.

Реалізацію своїх ідей К. М. Вентцель намагався втілити в «Будинку вільної дитини» – прототипі школи майбутнього. В основу його роботи були покладені ідеї цілісності, єдності та гармонії – гармонійне поєднання сім'ї і школи у вирішенні виховних задач – створення на цій основі «педагогічної громади». Це була установа для дітей 5-10 років, де не навчання посідало перше місце, а виховання. Навчання «входить сюди лише як частина, як другорядний елемент». Саме тому «йдеться не про навчальний план, а про план життя», проведення якого виявляється волею вчителя і учнів [7, с. 432, 435].

Його «Дім» виступав альтернативою існуючій тоді школи та був педагогічно вільною громадою дітей, батьків, педагогів, в якій вони живуть і співпрацюють, об'єднані спільними цілями та справами, за законами ідеального людського суспільства, заснованого на рівноправності, справедливості, взаємній повазі та братській любові. Це союз, в якому вільно об'єднуються його члени для спільної справи виховання та освіти, де навіть найменша дитина відчуває себе членом суспільства, знає, що від її діяльності залежить розвиток громади. Це ідеальне педагогічне співтовариство утворюється на основі невимушених взаємин між дітьми та дорослими. Діти повинні отримувати освіту й виховання на основі своєї повної самодіяльності.

Педагог не заперечував величезного вільного впливу сім'ї на дитину. Він констатував, що за його часів цей вплив був в основному негативним. Для того, щоб радикально змінити це положення, необхідно, щоб основою сімейного союзу стала «взаємна любов і взаємоповага» всіх членів сім'ї один до одного, «невимушена потреба в духовному гармонійному злитті один з одним». Цього неможливо домогтися, де існує нерівність прав, діє страх. Батьки не повинні бути «рабовласниками дітей». Для цього вони мають змінити «свою тактику у ставленні до них і самі

полюбити їх іншою любов'ю, не як свою власність, а як вільних творчих особистостей». Нічого так не боїться любов і ніжність, «як насильства», і при найменшому його прояві «вона в'яне і вмирає» [1, с. 21–22].

Якщо в сучасній сім'ї «влаштувачами життя» є тільки батьки, то в сім'ї майбутнього «тон, умови та характер сімейного життя будуть рівною мірою визначатися і дітьми». Беручи участь в облаштуванні життя «і приводячи разом з батьками до виконання рішення, вони будуть відігравати в сім'ї творчу активну роль; на сім'ї все більшою мірою позначатиметься своєрідний відбиток їхньої творчої індивідуальності». Сім'я все більше буде «готуватися до більш широкої творчої роботи». Родина виховуватиме в дітях «вищу вільну творчу моральність», підтримуватиме та розвиватиме їхні творчі сили й оберігатиме «від впливу всякого шаблону, від простого наслідування, від підпорядкування натовпу» [1, с. 21–22].

«Дім» був відкритий для батьків і «радісно вітав» їх; педагог був зацікавлений у залученні батьків «до можливо більш активної ролі у справі виховання», нехай «вони тут навчаються та виховуються разом зі своїми дітьми». Батькам надавалася можливість брати участь у всіх заходах «Дому», але це не означало, що «батьки можуть робити там все, що завгодно». Їхнє головне завдання – створювати «для дітей найкраще освітньо-виховне середовище. При цьому дитина сама «стає виховним та освітнім середовищем для самих батьків, вона непомітно для них веде до перетворення їхнього особистого і сімейного життя». Педагог виводить формулу: «школа повинна бути продовженням сім'ї, а сім'я – продовженням школи». Вони повинні взаємно доповнювати одна одну і складати «одне гармонійне ціле». Тоді, на його думку, зникне протиставлення між школою та сім'єю. Ця ідея «гармонійної взаємодії сім'ї та школи» є однією з керівних і визначальних у житті «Дому» [1, с. 21–22].

Педагогом була сформульована ідеальна модель взаємодії сім'ї і школи у вихованні учнів – їхнє співробітництво на основі рівноправного партнерства. Формою їхньої співпраці є «педагогічна громада» сімейного типу. Провідну роль у цьому «гармонійному злитті» він надавав школі: «вона повинна якомога вище піднімати свій моральний рівень до меж можливого»; вона повинна «бути вічним вогнищем усього найкращого та піднесеного»; вона повинна «виховувати батьків, пробуджувати в них кращі почуття та прагнення, спонукати їх підняти рівень сімейного життя до найбільшої можливої моральної висоти» [1, с. 21–22].

Доцільною є реорганізація морально-психологічного клімату в сім'ї, яку

можна здійснювати і через батьків: школа їх навчає, надає соціально-педагогічну підтримку сім'ї тощо. Однак сучасна сім'я дає «хибне виховання». Тому легше та швидше це зробити у самій школі, тим більше, що в умовах цієї роботи кардинально реформується і сам навчальний заклад [2, с. 435–436].

У досвіді педагога взаємодія сім'ї і школи у вихованні та соціалізації учнів була в органічній єдності і як процес, і як принцип. Якщо до К. Н. Венцеля прогресивні педагоги вели мову насамперед про необхідність радикальної зміни школи, то він заявив і про необхідність принципової зміни самої сім'ї, становище в ній дитини, щоб досягти реальної взаємодії сім'ї зі школою. Для цього потрібно було розробити науково-методичні основи сімейного виховання і взаємодії школи з сім'єю.

Ідея школи як культурно-освітнього центру свого оточення була впроваджена в народній школі С. А. Рачинського. Метою навчального закладу він визначив виховання особистості з цілісним і гармонійним світоглядом відповідно до православних і народних ідеалів. У синтезі науки та православ'я вбачав основу та засіб духовно-морального очищення народу та відродження самобутньої культури. Початком цього повинна стати сім'я, а головною ланкою – школа. Таким чином, провідним компонентом у взаємодії сім'ї і школи він визначав школу, а провідною силою – освіту, народ (громаду) і віру.

В окремих навчальних закладах вводилося самоврядування у формі рад шкіл, які наділялися широкими повноваженнями, брали участь у вирішенні всіх основних питань навчально-виховного процесу. Це був прорив не тільки у взаємодії школи з родиною, а й із громадськістю. Фактором, що визначає «дух школи», виступало вчительське співтовариство, яке створювалося під керівництвом С. А. Рачинського.

Слідом за Л. М. Толстим ним була висловлена думка про необхідність злагоженості між школою та сім'єю цілей і завдань виховання учнів. Розвиток широких зв'язків школи з місцевим населенням свідчив про принципово новий підхід до навколишнього середовища, сприяв зміцненню взаємодії сім'ї зі школою. Школа С. А. Рачинського ставала соціокультурним центром.

Виникає логічна послідовність: всебічний і гармонійний розвиток дитини вимагає створення школи, яка починає активно взаємодіяти з навколишнім її середовищем, створюючи тим самим сприятливі умови для взаємодії з населенням і бать-

ками; стаючи соціокультурним та освітнім центром у своєму районі, вона відкриває практично необмежені перспективи для реалізації своєї цільової установки, через взаємодію з родинами учнів зокрема.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, наприкінці XIX – початку XX століття були створені основи вітчизняної теорії та методики сімейного виховання.

Перші вітчизняні моделі народної трудової школи показали: чим більший багатосторонній, соціально широкий і змістовний вплив робить школа на навколишнє населення, тим об'єктивніші створюються основи для взаємодії і співпраці сім'ї та школи.

Одночасно були закладені теоретичні та методичні основи взаємодії сім'ї і школи у вихованні та соціалізації учнів – єдність цілей і принципів у сімейному та шкільному вихованні; їхній природо- та культуровідповідності; довіри та поваги до особистості дитини; співробітництва; єдності вимог, прав і відповідальності для сім'ї і школи; самодіяльності; системності та безперервності; особистої та громадської перспективи.

Проведене дослідження не вичерпує означеної проблеми. Подальшого наукового пошуку потребує питання визначення змісту, форм, методів і засобів взаємодії школи та сім'ї, спрямованих на підвищення педагогічної освіти батьків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венцель К. Н. *Свободное воспитание* / К. Н. Венцель ; сост. Л. Д. Филоненко. – М. : [б. и.], 1993. – 172 с.
2. Венцель К. Н. *Идеальная школа будущего и способы ее осуществления* / К. Н. Венцель // *Хрестоматия по истории школьной педагогики в России*. – М., 1974. – 213 с.
3. Толстой Л. Н. *Педагогические сочинения* / Л. Н. Толстой. – М., 1989. – 544 с.
4. Ушинский К. Д. *Избранные педагогические сочинения* / К. Д. Ушинский ; под ред. А. И. Пискунова [и др.]. – М. : Педагогика, 1974. – Т 1. – 584 с, Т 2. – 440 с.
5. Шацкий С. Т. *Избранные педагогические сочинения : в 2-х т.* / С. Т. Шацкий ; под ред. Н. П. Кузина [и др.]. – М. : Педагогика, 1980. – Т 1. – 304 с., Т 2 – 416 с.

Цитувати: Макачук В. В. Взаємодія сім'ї та школи в досвіді вітчизняних педагогів другої половини XIX – початку XX століття / В. В. Макачук // *Постметодика*. – 2015. – № 2. – С. 54–58.

© В. В. Макачук, 2015. Стаття надійшла в редакцію 22.10.2013 ■